

Моця О.П.

Південна «Руська земля». — К.: КОРВІН ПРЕСС, 2007. — 264 с.

Нову монографію відомого українського вченого, лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки О.Моці присвячено висвітленню процесу появи топоніма «Русь» та його поступового закріплення за певним територіальним ареалом протягом IX–XII ст. За своїм основним фахом автор – археолог. У цьому зв'язку цілком логічно, що своє дослідження він будує на відповідних матеріалах. Проте його наукові інтереси не обмежуються лише археологією, поширюючись на середньовічну історію, етнологію й навіть на дослідження, пов'язані з історією цивілізацій. У рецензованій книзі використано відомості з різних дисциплін, що дає підстави кваліфікувати її як комплексне міждисциплінарне дослідження.

У своїй новій праці О.Моця виявив ще і неабиякі філологічні здібності, котрі цілком можливо застосовуватиме й у майбутньому (хоча окремий підрозділ «Мова», наявний в одному з розділів, навряд чи можна зарахувати до кращих здобутків дослідника). Це насамперед стосується його звернення до давньоруських літописів як до одного з двох головних джерел. Саме свіже та небанальне прочитання літописних текстів дало змогу авторові запропонувати оригінальні й переважно влучні інтерпретації їхнього змісту. Не менш важливою видається і та, також «філологічна» обставина, що книгу написано просто та доступно. Дослідник в анотації не лукавить, адресуючи її не лише дипломованим спеціалістам, а й студентам вищих навчальних закладів. Стиль викладу настільки популярний, що основний зміст праці вдумливий студент зрозуміє без особливих зусиль. Цей факт може служити ще одним свідченням високого фахового рівня автора «Південної «Руської землі». Доступність при цьому не ставить під сумнів і жодним чином не применшує ані наукової ваги монографії, ані її фундаментальності.

Із зразками давньої писемності О.Моця поводитьися з максимальною делікатністю та обережністю. Пропонуючи власне бачення, він не прагне «закрити питання» раз і назавжди, виступивши у ролі такої собі істини в останній інстанції. Чимало місця у тексті книги відведено представленням точок зору попередників. Читач має змогу зіставляти й порівнювати різні думки, свідомо обираючи як основну та найбільш вірогідну ту чи іншу гіпотезу. У значній кількості випадків цей вибір, гадаємо, буде зроблено саме на користь версій, котрі пропонує О.Моця.

Інтерпретаційна методика не є єдиною в рецензованій праці, однак посідає у загальному, широкому й різноманітному теоретико-методологічному арсеналі вченого особливе місце. Сам він, щоправда, наголошує на пріоритеті «висвітлення подій за роками і територіями» як найбільш адекватному методі дослідження обраної наукової проблеми, згадуючи принагідно, що саме його «успішно використовували автори ще в давньоруські часи».

Слушність такого підходу підтверджено також у сучасний період, причому не лише на теоретичному рівні, а й на позитивному досвіді представників різних національних шкіл гуманітарної науки. «Історична географія» (чи, можливо, все-таки «географічна історія?»), вагомим внеском до котрої слід вважати рецензовану книгу О.Моці, не потребує особливих пояснень та обґрунтувань доцільності її застосування. Французький учений А.Гійу, наприклад, свою ґрунтовну монографію, присвячену візантійській цивілізації, розпочинає якраз розділом із більш ніж красномовною назвою: «Історія географії». Загальний хід і напрям думки французького дослідника й автора «Південної «Руської землі» при цьому за багатьма своїми параметрами збігаються.

Ніби для того, щоб надати додаткову можливість прискіпливому читачеві пересвідчитися в обґрунтованості авторських інтерпретацій давніх творів, О.Моця долучив до основного тексту праці додатки, які репрезентують основний масив опрацьованих та використаних ним літописних матеріалів. Вони включають у себе відповідним чином підібрані уривки з Іпатіївського, Лаврентіївського, Радзивіллівського, Новгородського першого (старшого і молодшого ізводів) літописів.

Щоб остаточно схилити читача до «співавторства» в інтерпретації давніх текстів, не залишаючи у нього жодних сумнівів щодо доцільності їх нового прочитання, автор дослідження прямо закликає: «Проаналізовані нами дані можна перепроверити самостійно, використовуючи для цього матеріали додатків».

Композиційним стрижнем та змістовим «ядром» у книзі виступають перший і другий розділи: «Руська земля» – державна територія й «Південна Русь – «Руська земля». Саме в них по суті викладено основний фактичний матеріал, використаний у праці, заявлено практично всі ті постулати, котрі формулює або обстоює вчений, а також ті гіпотези та висновки попередників, з якими він полемізує. Є підстави зазначити, що в цих розділах представлено власне авторське бачення наповнення топоніма «Руська земля» й тих змін, котрі відбувалися протягом IX–XII ст. у ході його поширення з південноруської землі на інші історичні території східних слов'ян і набуття загальноруського значення.

Інші розділи – «Кордони», «Заселення території», «Населення», хоча й читаються легко та з інтересом, все-таки мають швидше «орнаментально»-декоративне значення. Вони доповнюють дещо з того, про що йшлося в перших двох розділах, певними деталями, заснованими на даних, одержаних із різноманітних джерел і з арсеналу різних наукових дисциплін, починаючи від археології та закінчуючи антропологією й мовознавством. До центральної проблеми, на якій зосереджено основну увагу автора рецензованої книги, матеріал, представлений у цих розділах, має переважно опосередковане відношення. Останній розділ – «Руси і проблема давньоруської народності» – присвячено важливій та актуальній проблемі, проте в загальному контексті даної праці виглядає дещо штучно.

Полемічний дух – одна з прикмет рецензованої монографії. О.Моця не боїться полеміки й не уникає її. Саме налаштованість на дискусію разом зі справжнім академізмом і науковою фундаментальністю вирізняють книгу «Південна «Руська земля», роблять її вихід друком помітною подією нашого інтелектуального життя. Головна мета полемічних зусиль автора полягає в утвердженні ключової тези, неодноразово наголошеної й підкресленої ним в основному тексті, винесеної до анотації та до резюме: «Термін «Руська земля» або «Русь» в першу чергу використовувався для південного регіону східнослов'янського світу – в основному до сучасних українських земель».

Практично всю аргументацію, залучену для обґрунтування цього висновку, О.Моця будує на основі категорії «державна територія». Останню він слідом за рядом російських учених різних поколінь (Кучкін, Насонов) розуміє переважно як економічний і адміністративно-правовий феномен, котрий виник на початковій стадії формування класово структурованого суспільства.

Тому автор вимушено йде шляхом акцентування таких ознак, як: характер торгівельно-господарських зв'язків, особливості системи сплати податків, відношення до військової служби, функціонування загальних публічно-правових норм. Подекуди це акцентування виглядає надмірним. У той же час не беруться до уваги (або принаймні не привертають її) інші, вкрай важливі й показові речі – такі, наприклад, як етнічна приналежність, єдність мови та розмаїття діалектів, особливості самоусвідомлення населенням різних «земель» своєї приналежності до певного етносу, спільність його історичної долі. Бракує в книзі хоча б «пунктиром» наведених відомостей про особливості тогочасного загальноєвропейського і міжрегіонального контекстів, кожен із котрих помітно впливав на формування державної території Київської Русі та на її подальший розвиток.

Остання як конкретно-історичне втілення «Руської землі» й державна територія східнослов'янського етносу на певному етапі його існування формувалася на рубежі I і II тисячоліть нової ери. Принципово важливе значення у цьому процесі відіграло становлення та утвердження Києва як нового інтеграційного центру, навколо котрого відбувалася консолідація певної периферії.

Цей процес проходив у гострій перманентній конкуренції міста з іншими претендентами на роль головного «інтегратора» східнослов'янських історичних територій, супроводжуючись і значною мірою визначаючись поступовою емансипацією Києва від глобальних та регіональних центрів-попередників. Окрім усього іншого, він мав ще й, оперуючи сучасними категоріями, виразно помітний геополітичний вимір, бо де-факто ініціював нову «кодифікацію» розмежувальної лінії між цивілізаційними і державно-політичними центрами Заходу й Сходу, остаточно локалізуючи її у зоні середньої течії Дніпра.

На певному етапі історичного розвитку київським князям та членам їхнього «роду» вдалося спочатку вивести частину території з-під чи то повного, чи часткового контролю з боку географічних сусідів, а згодом розширити її, максимально зміцнивши останню й підвищивши як її внутрішній, так і міжнародний статус. Відтоді, власне, й розпочинається справжня історія «Руської землі» вже як території державної.

Провідній ролі Києва в становленні Русі приділено у рецензованій монографії належну увагу. В передмові дослідник згадує про існування концепції, згідно з котрою Руська земля – це територія, «що початково була зайнята полянами з центром у Києві», а також про гіпотезу, що Русь – це, власне, Київщина.

Свідомий, послідовний «києвоцентризм» можна вважати одним із наріжних каменів загальної концепції автора «Південної «Руської землі». Тут немає «ідеологізації». Його належним чином обґрунтовано, підтверджено історичними фактами, а також оцінками цілого ряду вчених, у тому числі й тих, котрих, як пише дослідник, «важко запідозрити в українському... націонализмі». Він ґрунтується на чіткому усвідомленні того факту, що темп історичного розвитку на тих теренах, на котрих виник Київ та сформувалася Русь, був традиційно значно швидший, ніж в інших зонах проживання східних слов'ян. Пришвидшений розвиток регіону при цьому тривав не один десяток і навіть не одну сотню років.

Події, які тією чи іншою мірою здійснювали вплив на формування й розвиток давньоруської державної території, а відтак і на наповнення топоніма «Руська земля», на думку О.Моці, можна згрупувати у кілька «хронологічних блоків».

Перший із них охоплює період від початку IX до першого десятиліття X ст. (його верхньою часовою межею автор рецензованої праці пропонує вважати 912 р.), тобто часи князювання Аскольда, Діра та Олега.

Конкуренція й конфлікт Києвичів і Рюриковичів, які цілком вірогідно відіграли важливу роль в історії Київської Русі, але пролити достатньо світла на характер й особливості котрих не видається можливим через брак документально підтверджених або навіть легендарних фактів та відомостей, не цікавлять О.Моцю самі по собі. З огляду на центральну проблему дослідження для нього важливіше інше. А саме те, що «протягом цього історичного періоду говорити про якусь цілісність держави ще дуже передчасно, а сама її територія більше нагадує цифру «8» і складається з двох половин» – північної й південної. Вони сходяться на верхньому Дніпрі.

Автор утримується від коментарів із приводу початкового етапу формування Київської Русі як у відповідний спосіб формалізованої історичної та державної території східнослов'янського етносу. Хоча такі коментарі тут би не завадили. Адже пасаж щодо цифри «8», прив'язаної до верхнього Дніпра, як символічної візуальної «картинки» тогочасної Русі, хоча й не вносить докорінних змін у загальну ситуацію, однак аж ніяк не автоматично й однолінійно та далеко не повною мірою вписується в загальний дослідницький концепт локалізації Руської землі у зоні середньої течії Дніпра.

Цілісність держави, на котру слушно звертає особливу увагу О.Моця, формується в рамках другого (часи князювання Ігоря, Ольги і Святослава (912–972 рр.) – й досягається у рамках третього періоду (князювання Володимира та Ярослава (980–1054 рр.)) із виділених автором «хронологічних блоків». Початковий вигляд «вісімки» руська державна територія при цьому втрачає, і повернення до нього в його первісному вигляді не станеться вже ніколи. Межі цієї території остаточно поширюються на середнє Подніпров'я – регіон, якому у майбутньому судилося відіграти в історії Київської Русі й Руської землі надзвичайно важливу роль.

Вагомими факторами досягнення цілісності Київської держави виступають посилення центральної влади, утвердження правлячої династії Рюриковичів, а також відносна стабілізація її кордонів. Позитивну роль відіграє і такий фактор, як збіг принаймні у загальних рисах кордонів державної території Руської землі та етнічних меж розселення східних слов'ян. Ці останні, зазначимо принагідно, виявляють стійку тенденцію до розширення, опосередковано стимульовану «розсуванням» державних кордонів. Зона традиційного компактного проживання східнослов'янського етносу бере на себе роль ядра Київської руської держави. Навколо цього останнього на певний, більш чи менш тривалий час виявляється можливим об'єднати в результаті воєнних перемог руських князів ще й території, заселені іншими, неслов'янськими етносами (чудь, меря, весь тощо).

Рецензована монографія відзначається двома рисами, котрі, на жаль, стали досить рідкісні у наш час і які можна було б назвати толерантністю та науковою інтелігентністю. Полемізуючи з попередниками, О.Моця не починає ненавидіти їх і не прагне «зрівняти із землею» весь їхній науковий доробок. Перечитуючи літописи й інтерпретуючи їх, учений не йде шляхом відбору виключно того, що відповідає його загальній концепції, та, навпаки, замовчуванню того, що з тих чи інших причин не впи-

сується в неї. Чи не найяскравіше ці риси виявляються тоді, коли один із літописів раптом уже на першому ж кроці дає фактичний матеріал, у котрому початки Руської землі локалізуються не на півдні, а на півночі й який нібито прямо заперечує підхід, пропонува-ний автором книги. О.Моця приділяє цьому факту належну увагу, не замовчує і не об-минає його, але разом із тим не відмовляється від своєї точки зору, продовжуючи її обґрунтування на основі інших прикладів, узятих із літописних текстів та інших джерел.

Загальний висновок, якого доходить дослідник за підсумками I-го розділу, можна було б звести до двох ключових тез. Перша з них полягає в тому, що топонім «Русь», або «Руська земля» практично з моменту своєї появи у писаних документах застосовувався переважно до середнього Подніпров'я або, іншими словами, до південної й південно-західної зони розселення східнослов'янського етносу. Друга – в утвердженні ситуативно-го характеру вживання цього топоніма протягом IX–XII ст. «Назва «Русь», – пише О.Мо-ця, – в широкому значенні в більшості випадків використовувалася для характеристики визначних подій за участю тих князів, хто міг утримувати землі під своїм безпосереднім контролем.; для інформування про церковні справи; про природні негаразди; про про-тистояння з кочівниками причорноморських степів, коли ці акції носили об'єднавчі дії». Обидві ці тези виглядають як достатньо обґрунтовані. Перша з них містить у собі знач-ний дискусійний потенціал, і автор «Південної «Руської землі» свідомий цього.

В ході подальшого дослідження, результати котрого відображено у рецензованій праці, учений розвинув тезу першу, сформулювавши, з одного боку, узагальнюючий вис-новок про те, що «Руська земля» – це в першу чергу південноруський регіон розселення східних слов'ян у добу Київської Русі, а з іншого, висунувши ще одну гіпотезу. Згідно з нею «тенденція поширення старої назви «Русь» в східному та північному напрямках ра-зом з остаточним включенням до південноруського ареалу її південно-західного мікро-регіону навколо Галича збіглася з поступовим ствердженням нової «української» назви на півдні східнослов'янської ойкумени».

Хоч О.Моця й не ототожнює колишній південноруський регіон із землями сучасної України, але зупиняється буквально за крок до цього, про що зокрема свідчить теза, сформульована у резюме. Такий підхід, очевидно, має право на існування, втім, вигля-дає деяким осучасненням ситуації, котра мала місце на рубежі I і II тисячоліть нової ери. Беззастережно та механічно провести будь-яку паралель між добою Київської Русі й су-часною епохою навряд чи можливо і, безумовно, недоцільно. Перенесення особливостей нинішнього періоду, зокрема тих, котрі зумовлені існуванням української державної те-риторії в її нинішніх межах, на період рубежу I та II тисячоліть не зовсім коректне. Не варто також забувати й про те, що періоди існування давньої Руської землі та сьо-годнішньої України розділені між собою цілою низкою епох, подій, явищ. Цілком мож-ливо, що автор свідомо пішов на певне «осучаснення» частини висновків задля по-лемічного загострення як своєї концепції у цілому, так і окремих її складових.

Монографія О.Моці «Південна «Руська земля» є помітною, в чомусь навіть, можли-во, знаковою, подією нашого наукового життя. Немає сумнівів у тому, що вона привер-не зацікавлену увагу не лише українського наукового загалу, а й представників інших країн та народів, зокрема росіян і білорусів. Автор виявив сучасне мислення, широку ерудицію, готовність до комплексного дослідження. Праця важлива в багатьох відношен-нях. Учений пропонує новий підхід до, здавалося б, добре відомого й уже «відпрацьова-ного» фактичного матеріалу. На основі цього останнього він вибудовує струнку та логічну концепцію виникнення і подальшого розвитку топоніма «Руська земля» та його локалізації. Дослідник полемізує зі своїми попередниками й водночас спонукає до про-довження наукової дискусії тих, хто працюватиме у цій сфері після нього. О.Моця, на-решті, робить ще один, надзвичайно важливий крок, котрий можна розглядати як свого роду практичне застосування результатів наукової розробки. Він здійснює спробу встано-вити зв'язок давно минулих часів із сучасністю, подивившись на регіон середнього Подніпров'я, з одного боку, як на «ядро» Київської Русі та «Руської землі» початку II тисячоліття, а з іншого, – як на серцевину нової, української державності, колиску ук-раїнської нації. Цей ракурс додає книзі несподіваного звучання, дозволяючи подивитися на події минулого під новим кутом зору.

П.М.Рудяков (Київ)